

સાબરમતી આશ્રમ—ગાંધી આશ્રમ અને આર્કાઈવ્ઝ

ઉમેશ કે.પલાશ

સંશોધક, ઇતિહાસ વિભાગ

એ.આઈ.પી.એસ., આણંદ

એબસ્ટ્રેક્ટ

પ્રસ્તુત પ્રલેખમાં સત્યાગ્રહાશ્રમના કાર્યો, તેનો ઇતિહાસ વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેની શરૂઆત કાકાસાહેબ કાલેલકરના પ્રાક્કથન દ્વારા થાય છે. સત્ય, પ્રાર્થના, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, શારીરિક શ્રમ, સ્વદેશી, અસ્પૃશ્યતા, ખેતી, ગૌસેવા, કેળવણી, સત્યાગ્રહ વગેરે આશ્રમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ હતી, તેમ ટૂંકમાં કહી શકાય. "સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ" એ ગાંધીજીની તા.૫-૪-૧૯૩૨ થી ૧૧-૭-૧૯૩૨ સુધીની ૮૮ પેજની નોંધ છે. પ્રસ્તુત નકલ ખૂબ જ જર્જરિત અવસ્થામાં મળી છે. પ્રકાશન વર્ષ જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ તા.૧૧-૭-૧૯૩૨ પછી મુદ્રિત થયું હશે તેમ માની શકાય. કોઈ વાચક તરફથી પ્રત્યુત્તર મળશે તો સહર્ષ સ્વીકારીશ.

મહાદેવભાઈની ડાયરીના નવમા ભાગ (તા.૧-૧-૧૯૨૬ થી તા.૨૦-૧૨-૧૯૨૬ સુધીની તવારીખ)માં આશ્રમના વ્યવસ્થિત કરવાના ઝોકને કારણે તેમણે એક વર્ષનો સેવાસંન્યાસ લીધો હતો તેવો ઉલ્લેખ છે. (શુકતારક સમા મહાદેવભાઈમાં તુલસીભાઈ પટેલનો પ્રલેખ પૃ.૫૦૨, નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ, ૧૯૯૧)

તદુપરાંત ચંદુલાલ ભગુભાઈ દલાલ દ્વારા લિખિત "સ્વ.મહાદેવભાઈ દેસાઈ સ્મૃતિગ્રંથ" (૧૯૮૩)માં પણ મહાદેવભાઈ તેમજ નરહરિભાઈ ગાંધીજી સાથેની પ્રથમ મુલાકાત પણ આશ્રમના બંધારણના ખરડા નિમિત્તે જ થઈ હતી તેવો ઉલ્લેખ છે (સ્વ.મહાદેવભાઈ દેસાઈ સ્મૃતિગ્રંથ) (પૃ.૧૬)

સાબરમતી આશ્રમ—ગાંધી આશ્રમ અને આર્કાઈવ્ઝ

આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ કેમ વધતી ગઈ તેનો આછો સરખો ઇતિહાસ આ પ્રકરણોમાં મળે છે. આશ્રમની પ્રાર્થના, અમારું સંયુક્ત રસોડું, જાજરૂ-સફાઈ, ખાદીકામ, ખેતી, ગૌશાળા, રાતમાં આવતા ચોરો અને તેમની સામેની ચોકી, આશ્રમમાં થયેલા વિવાહો અને મરણો, વગેરે અનેક પ્રકરણો જેટલાં રસપ્રદ છે તેટલાં જ હિંદુસ્તાનના નવનિર્માણની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં છે.^૧

સન ૧૯૧૫માં સત્યાગ્રહાશ્રમની સ્થાપના કરી તે પહેલાં ગાંધીજીએ એ આશ્રમની કલ્પના લખી કાઢી અને એને માટે બે ત્રણ નામો સૂચવી એક પરિપત્ર હિંદુસ્તાનના અનેક વિચારકો, સેવકો અને નેતાઓ ઉપર મોકલ્યું હતું. એની સાથે આશ્રમના વ્રતોનું વિવેચન પણ મૂક્યું હતું. એ ૧૧ વ્રતોમાંનાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ વ્રતો યોગમાર્ગમાં યમ તરીકે ઓળખાય છે. વૈદિક તેમ જ બૌદ્ધ, જૈન ઈ. બધી જ પરંપરાઓમાં આ યમોનું મહત્ત્વ બતાવેલું છે. રાજદ્વારી સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે અને સામાજિક સુધારા દ્વારા બહુધર્મી ભારતીય જનતાના ઉદ્ધારને અર્થે ચલાવેલા આશ્રમમાં આ યમોની સુધારેલી આવૃત્તિ ફરી જાગ્રત થયેલી જોઈ, જૂના અને નવા બધા જ વિચારના લોકોને આશ્રમ વિષે કુતૂહલ અને આદરની લાગણી જન્મી.^૨

આશ્રમનાં એ વ્રતોનું વિવેચન અથવા ભાષ્ય સન ૧૯૩૦માં ગાંધીજીએ યરવડા જેલમાંથી દર મંગળવારે સવારે લખીને મોકલ્યું હતું. "મંગલ પ્રભાત" ના નામથી એ ઓળખાય છે.^૩

પણ એ બધું વિવેચન તાત્ત્વિક હતું. એ વ્રતોના પાલનમાં ઊભી થયેલી મુશ્કેલીઓ અને એમાંથી ખીલેલી વિચારણા આશ્રમના આ ઈતિહાસમાં જ મળી શકે છે. સત્યવ્રત પાળતાં અને પળાવતાં આવતી મુશ્કેલીઓને લીધે જે પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા તેનું વર્ણન આ ઈતિહાસમાં પ્રાયશ્ચિત અને ઉપવાસ એ બે પ્રકરણોમાં જેટલું વિસ્તારપૂર્વક આવ્યું છે તેટલું ગાંધીજીના લખાણોમાં બીજે ક્યાંક આવ્યું નથી.^૪

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટેનું આત્મશુદ્ધિનું વાતાવરણ જમાવતાં ગાંધીજીને આશ્રમમાં જે કેટલી મુશ્કેલી પડેલી તેનો કુરુણભવ્ય ચિતાર, 'આત્મકથા'માં છે તેના કરતાંયે અહીં વધારે સારી રીતે આવ્યો છે. એ આખું પ્રકરણ અત્યંત સંયમપૂર્વક લખેલું હોવાથી એની તેજસ્વિતા આપણું ધ્યાન વધારે ખેંચે છે.^૫ સ્વદેશી વ્રતનો વિકાસ પણ કેમ થતો ગયો એનો ટૂંકો ઈતિહાસ અહીં જ ક્રમસર મળે છે.

આશ્રમની સ્થાપના સાથે આશ્રમની અંદર જ પણ એક સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે, બાપુજીએ એક કેળવણીનો પ્રયોગ ચલાવ્યો. એ પ્રયોગ ચલાવનારાઓએ આશ્રમનું વાતાવરણ સ્વીકાર્યું હતું. પણ આશ્રમનાં વ્રતો અને નિયમો તેમને કડક રીતે બંધનકર્તા ન હતાં. એક જ વાતાવરણની અને એક બાપુજીની જ પ્રેરણાથી ચાલતી બે સંસ્થાઓનું જીવન નોખું થઈ શકતું ન હતું અને એકબીજાને સંભાળી લેવાની કળા અમે કેળવી શક્યા ન હતા. પરિણામે, બન્ને બાજુના અમે, પૂ. બાપુજીને જેટલો કલેશ આપ્યો તેટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ આપ્યો હશે. ઉદ્ભવ અને અકૂરના ઝઘડાથી શ્રીકૃષ્ણની જે દશા એમણે પોતે નારદ આગળ વર્ણવી છે, તેવી દશા પૂ.બાપુજીની થયેલી. તેનો ઈશારો પણ આ ઈતિહાસમાં મળે છે. અને એની સાથે કેળવણીને અંગે પોતાના જે વિચારો સન ૧૯૩૨માં બંધાયા હતા તે પણ અહીં એમણે આપ્યા છે. એ વિચારોમાં પાયાની કેળવણી અથવા બુનિયાદી તાલીમનું પ્રાથમિક સ્વરૂપ આપણને જોવાને મળે છે. આ એક મોટો લાભ છે.^૬

સત્યાગ્રહ આશ્રમના અલૌકિક પ્રતિભાશાળી સંસ્થાપકના હાથે લખાયેલો આ ઈતિહાસ થોડોક આરંભ કરીને અટકી ગયો એ દુઃખની વાત છે. સત્યાગ્રહાશ્રમ સંકેલીને, સાબરમતી છોડીને, તેઓ વર્ધા રહેવા આવ્યા ત્યારે એમણે અમ બે ત્રણ આશ્રમવાસીઓને કહેલું કે, સત્યાગ્રહાશ્રમમાં આપણે જે સામુદાયિક આધ્યાત્મિક જીવન ખીલવ્યું હતું તેને અંગે વખતો-વખત કરેલા, ફેરવેલા અને સુધારેલા નિયમોનો સંગ્રહ કરો અને વિગતવાર લખી કાઢો. આશ્રમ-સ્મૃતિ તરીકે એ કામ આવશે. એને માટે મેં પચાસેક મથાળાં તૈયાર કરીને બાપુજીને બતાવ્યાં હતાં. એમણે કહ્યું કે આમાં બધું આવી જશે. પણ હું પ્રાર્થનાના એક પ્રકરણ ઉપરાંત હજી વધુ લખી શક્યો નથી. બીજાઓએ પણ આ દિશામાં હજી કશો પ્રારંભ કર્યો નથી. શ્રી.જુગતરામભાઈએ 'આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી' કરીને એક વિસ્તૃત ચોપડી લખી છે, પણ તેનો ઉદ્દેશ જુદો છે.^૭

આશ્રમ એટલે અહીં સામુદાયિક ધાર્મિક જીવન એવો અર્થ છે. આવું આશ્રમ, મને લાગે છે કે, મારા સ્વભાવમાં જ હતું, એમ વર્તમાનની દૃષ્ટિએ ભૂતકાળને જોતાં મને ભાસે છે. જ્યારથી હું નોખું ઘર વસાવતો થયો ત્યારથી જ મારું ઘર ઉપરની વ્યાખ્યાની બે શરત પ્રમાણે આશ્રમ જેવું થઈ ગયું હતું, કેમ કે ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગને સારું નહીં પણ ધર્મને સારુ ચાલ્યો એમ કહેવાય. વળી તેમાં કુટુંબીજન ઉપરાંત બીજા કોઈ ને કોઈ મિત્રો હોય જ. અને તે કાં તો ધાર્મિક સંબંધને લીધે આવ્યા હોય અથવા તેમના આવ્યા પછી તે સંબંધને ધાર્મિક બનાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો હોય. ૧૯૦૪ની સાલ લગી આમ અજાણપણે ચાલ્યું. ૧૯૦૪માં રસ્કિનનું 'સર્વોદય' વાંચ્યું અને તેની અસર વીજળીના જેવી થઈ. 'ઈડિયન ઓપીનિયન' નું કારખાનું જંગલમાં લઈ જઈ ત્યાં કામદારોની સાથે સામુદાયિક અથવા કૌટુંબિક જીવન ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. સો વીઘાં જમીન લીધી અને આશ્રમ વસાવ્યું. એ વખતે અમારી એ સંસ્થાને અંતરમાં કે બહાર, આશ્રમ તરીકે હું ઓળખતાં નહોતો શીખ્યો. એના અંગમાં ધર્મ હતો, પણ દષ્ટ હેતુ આંતરબાહ્ય સ્વચ્છતા, આર્થિક સમાનતા વગેરે સાધવાનો હતો. એ વખતે બ્રહ્મચર્યની આવશ્યકતા નહોતી માની કે સમજાઈ, એટલું જ નહીં પણ, એથી ઊલટું, સાથીઓ ગૃહસ્થાશ્રમી જીવન ગાળશે, પ્રજાવૃદ્ધિ થશે, એવી માન્યતા રહેલી હતી. આ ફીનિક્સનો ટૂંકો ઈતિહાસ 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઈતિહાસ'માં આવી જાય છે.^૮

પણ આ સંસ્થાને સત્યાગ્રહાશ્રમ તરીકે અમે નહોતા ઓળખતા. એનું નામ 'ટોલ્સ્ટોય ફાર્મ' રાખ્યું હતું. કેનલબેક અને હું ટોલ્સ્ટોયના પૂજારી હતા, તેના ઘણા અભિપ્રાયોનો અમલ કરવા મથતા. આ સંસ્થા ૧૯૧૨ની સાલમાં સત્યાગ્રહીઓના નિવાસ તરીકે બંધ થઈ અને જેને જેને સાથે રહેવું હતું તે બધા ફીનિક્સ ગયા. ટોલ્સ્ટોય ફાર્મનો ઈતિહાસ પણ જેને જાણવો હોય તે 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઈતિહાસ' માં જોઈ શકે છે.^૯

૧૯૧૫ના મેની ૨૨મી તારીખે કોચરબમાં ભાડાના મકાનમાં આશ્રમ ખૂલ્યું. તેના ખર્ચની વ્યવસ્થા અમદાવાદના કેટલાક શહેરીઓએ કરવાનું માથે લીધું હતું. આશ્રમ ખૂલ્યું ત્યારે લગભગ વીસેક જણ હતા, અને તેમાંના ઘણાખરા તો દક્ષિણ તરફના એટલે તામિલ અથવા તેલુગુ બોલનારા હિંદીઓનો હતો. આશ્રમમાં આ વખતે મુખ્ય

પ્રવૃત્તિ નાના મોટા બધાને સારુ ભાષઓનું જ્ઞાન, એટલે કે, સંસ્કૃત હિંદી, તામિલનો અભ્યાસ. બાળકોને સારુ બીજો સામાન્ય અભ્યાસ. હાથવણાટ એ પ્રધાન ઉદ્યોગ હતો, અને એને જ અંગે સુધારકામ પણ ચાલતું હતું. નોકરો નહીં રાખવાનો આગ્રહ હતો, એટલે રાંધવાનું, સફાઈનું, પાણી ભરવાનું વગેરે બધું કામ આશ્રમવાસીઓ જ કરતા. સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્વાદ, અસ્તેય, અપરિગ્રહ વગેરે વ્રતો આશ્રમવાસીમાત્રને બંધનકારક હતાં. નાતજાતના ભેદ મુદ્દલ નહોતા રાખવામાં આવ્યા. અસ્પૃશ્યતાને આશ્રમમાં મુદ્દલ સ્થાન ન હતું એટલું જ નહીં, પણ હિંદુ જાતિમાંથી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના પ્રયત્નને આશ્રમની પ્રવૃત્તિમાં મહત્વનું સ્થાન હતું. અને જેમ અસ્પૃશ્યતાને વિષે તેમ જ હિંદુ જાતિમાં સ્ત્રીઓનાં કેટલાંક બંધનો તોડવાને વિષે પણ આશ્રમમાં મૂળથી આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો. તેથી આશ્રમમાં સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા રહેલી છે. વળી હિંદુ મુસલમાન વગેરે જુદા જુદા ધર્મના લોકો વચ્ચે, જેટલો તે તે ધર્મના લોકો વચ્ચે હોઈ શકે, તેટલો જ ભ્રાતૃભાવ રાખવાનો આશ્રમમાં નિયમ થયો.^{૧૦}

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે દેશને અને સમાજને લગતા જે જે દોષો આશ્રમે માન્યા તે તે દોષો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આશ્રમમાં કરવાનો મનોરથ હતો. આમાં ધાર્મિક, આર્થિક તેમજ રાજ્યપ્રકરણી બધા દોષોનો સમાવેશ થાય છે. જેમ જેમ અનુભવ મળતો ગયો, પ્રસંગ આવતો ગયો, તેમ તેમ નવી પ્રવૃત્તિઓ દાખલ થતી ગઈ. આજે આ લખાવતી વખતે પણ મારા મનમાં જેટલી પ્રવૃત્તિઓ રહેલી છે તેને આશ્રમ પહોંચી વળ્યું છે એમ ન કહી શકાય. મૂળથી જ એકબે નિશ્ચયોને અનુસરીને આશ્રમનો વ્યવહાર ચાલ્યો છે: (૧) પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણવી એટલે કે આશ્રમમાં જે આર્થિક મદદ મિત્રો તરફથી સહેજે મળ્યા કરે તેની ઉપર જ નિર્વાહ કરવો, (૨) કોઈ પણ પ્રવૃત્તિની પાછળ ન દોડવું, પણ જે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ સહેજે આવી પડે તે પ્રવૃત્તિ વિનાસંકોચ અને જરૂર પડે તો ગમે તે જોખમ સહન કરીને પણ હાથ ધરવી.^{૧૧}

અને જેમ દ્રવ્યનું અને પ્રવૃત્તિનું તેમ જ સાથીઓનું. દ્રવ્ય હોય, પ્રવૃત્તિ પણ આવી પડી હોય, પણ સાથીરૂપી સાધન ન હોય તોપણ તે હાથ ન ધરાય. એ સાધન પણ સહજપ્રાપ્ત હોવું જોઈએ. આશ્રમ ઈશ્વરનું છે એવી જ્યાં કેવળ કલ્પના જ નહીં પણ વિશ્વાસ છે, સમર્પણબુદ્ધિ છે, ત્યાં જે જે પ્રવૃત્તિને સારું ઈશ્વર આશ્રમને સાધન કરવા ઈચ્છે છે ત્યાં બધી સામગ્રી તે જ મોકલી આપે. છેલ્લાં સોળ વર્ષથી જ નહીં. પણ ફીનિક્સ સ્થપાયું ત્યારથી જ જાણ્યેઅજાણ્યે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આ નિયમોને અનુસરીને સંસ્થા ચાલી છે. જે નિયમ આરંભમાં મોળા હતા તે પાછળથી કડક થતા ગયા છે, અને હજુ થતા જાય છે એવો મારો મત છે.^{૧૨}

થોડા જ માસમાં આશ્રમની વસ્તી બેવડી થઈ ગઈ. વળી કોચરબના બંગલાની બાંધણી આશ્રમને અનુકૂળ હોઈ જ ન શકે. બંગલો એટલે બંગલો, જેમાં એક ધનિક કુટુંબ પશ્ચિમ અને પૂર્વની રહેણીનું મિશ્રણ કરીને રહી શકે. આવી જગ્યામાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકો મળીને સાઠ જણ અનેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતા, બ્રહ્મચર્યાદિનાં વ્રતો પાળતા મુશ્કેલીથી જ રહી શકે. પણ જે મકાન મળ્યું તે મકાનથી નિર્વાહ કરવાનો હતો. છતાં થોડા જ સમયમાં

અનેક કારણોને લીધે ત્યાં રહેવું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું હતું એટલે, કેમ જાણે ઈશ્વરે ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા હોયની તેવી રીતે, એકાએક નવી જમીનની શોધ કરવી પડી અને બંગલો ખાલી કરવો પડ્યો. આ બનાવોનું વર્ણન 'આત્મકથા' માં આવી જાય છે. અહીં બેવડાતો નથી. કોચરબમાં એક ઉણપ પહેલેથી જ જણાતી હતી તે સાબરમતી આવતાં દૂર થઈ. ફળગાડ, ખેતી અને ઢોર વિના આશ્રમ અપૂર્ણ જ કહેવાય. સાબરમતીમાં ખેતી કરવા જેટલી જમીન છે એટલે ત્યાં એ તરત દાખલ થઈ શકી.^{૧૩}

કોચરબ આશ્રમમાં પડેલ મુશ્કેલીઓ અને સાબરમતીમાં સ્થળાંતર—ગાંધીજી લીખેલ આ "સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ" ની તા.૮-૪-૧૯૩૨ની નોંધમાંથી મળી રહે છે.

આટલે સુધીમાં આશ્રમના ઇતિહાસનું સિંહાવલોકન કર્યું ગણાય. હવે વ્રતો અને પ્રવૃત્તિઓ વિષે જે જે પ્રયત્નો થયા તેમાંના જે મને યાદ છે તે આપી જવા ધારું છું. મારી રોજનીશી મારી પાસે નથી. વળી તેમાં આશ્રમવાસીઓને લગતા નાજુક બનાવોની નોંધ હમેશાં લખાઈ નથી. તેથી કેવળ સ્મરણશક્તિ ઉપર આધાર રાખીને આ ઇતિહાસ લખાઈ રહ્યો છે. મારે સારુ આ નવો પ્રયોગ નથી. 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ' એમ લખાયો, 'સત્યના પ્રયોગો' એમ લખાયા. આ ઇતિહાસમાં પણ આ દોષ વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે છે.^{૧૪}

આવી પ્રાર્થનાને આશ્રમ પહોંચવા ઈચ્છે છે. અત્યારે તે બહુ દૂર છે. ઉપર વર્ણવ્યા તે બધા બાહ્યોપચાર છે. પણ જેમ તેમ કરીને પ્રાર્થના હૃદયગત કરવાની ધારણા છે. અને જો આશ્રમની પ્રાર્થના હજુ આકર્ષક નથી બની, હજુ આશ્રમવાસીને પણ તેમાં હાજર રહેવા ટોકવા પડે છે તો તેનો અર્થ એ છે કે આશ્રમમાં અમારામાંથી કોઈમાં હજી મેં સૂચવ્યો છે તે અર્થમાં પ્રાર્થના મૂર્તિમંત નથી ગઈ.^{૧૫}

આટલે લગી સામાજિક પ્રાર્થના વિષે લખ્યું. પણ આશ્રમમાં વ્યક્તિગત, એકાંકિત પ્રાર્થના ઉપર પણ ભાર દેવામાં આવે છે. જે એકલો પ્રાર્થના કરતો જ નથી તે સામાજિક પ્રાર્થનામાં ભલે હાજર થાય, પણ તેમાંથી બહુ સિંચન નહીં કરે. સમાજને અર્થે સામાજિક પ્રાર્થના અત્યાવશ્યક છે. પણ વ્યક્તિ વિના સમાજ હોઈ જ ન શકે, તેમ વ્યક્તિગત પ્રાર્થના વિના સામાજિક પ્રાર્થના સંભવતી નથી. તેથી દરેક આશ્રમવાસીને વારંવાર ચેતવવામાં આવે છે કે તેણે સૂતાં જાગતાં અનેક વખતે પોતાની મેળે તો અંતર્ધ્યાન થવાનું જ છે. આની કોઈ ચોકી નથી રાખી શકતું. આનો હિસાબ ન હોય. આશ્રમમાં આ પ્રાર્થના ક્યાં લગી ચાલે છે એ હું ન કહી શકું. મારી એવી માન્યતા છે કે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સહુ એ દિશામાં યત્ન કરે છે.^{૧૬}

સત્ય, પ્રાર્થના, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, શારીરિક શ્રમ, સ્વદેશી, અસ્પૃશ્યતા, ખેતી, ગૌસેવા, કેળવણી, સત્યાગ્રહ વગેરે આશ્રમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ હતી, તેમ ટૂંકમાં કહી શકાય. "સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ" એ ગાંધીજીની તા.૫-૪-૧૯૩૨ થી ૧૧-૭-૧૯૩૨ સુધીની ૮૮ પેજની નોંધ છે. પ્રસ્તુત નકલ

ખૂબ જ જર્જરિત અવસ્થામાં મળી છે. પ્રકાશન વર્ષ જાણવા મળ્યું નથી. પરંતુ તા. ૧૧-૭-૧૯૩૨ પછી મુદ્રિત થયું હશે તેમ માની શકાય. કોઈ વાચક તરફથી પ્રત્યુત્તર મળશે તો સહર્ષ સ્વીકારીશ.

આર્કાઈવ્ઝ:

ગાલાની એડવાન્સ ડિક્શનરી પ્રમાણે આર્કાઈવ્ઝ એટલે (૧) જાહેર (સરકારી) દફતર (૨) અન્ય ઐતિહાસિક દફતર (૩) પુરાલેખ ગૃહ વગેરે (પૃ.૫૬)

ભારતભરમાં સરકારી લાયબ્રેરીઓમાં તેમજ સરકારના માહિતી પ્રસારણ ખાતા તેમજ સંસ્થાઓમાં આર્કાઈવ્ઝ હોય છે, જેમાં હસ્તપ્રતો, સરકારી ગેઝેટ્સ, હેન્ડબુક તથા અન્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો, પુરાલેખ સાચવવામાં આવે છે.

ભારતમાં ચાર મુખ્ય શહેરો દિલ્હી, મદ્રાસ (હવે ચેન્નાઈ), મુંબઈ અને કલકત્તામાં તેમજ એમ.એસ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા, ઈન્દીરા ગાંધી સ્મૃતિ સંગ્રહાલય, દિલ્હી, જવાહરલાલ નહેરુ યુનિવર્સિટી, દિલ્હી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ વગેરેના આર્કાઈવ્ઝ નોંધપાત્ર છે. જેમાં મહાન પુરુષોના પત્રો, તેમની વચ્ચે થયેલ પત્રવ્યવહાર જેને ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ ગણવામાં આવે છે તેને સાચવીને રાખવામાં આવે છે. ગૂજરાતમાં ભાઈકાકા લાઈબ્રેરીમાં ચાર વેદ, વલ્લભભાઈ પટેલ રીમોરીયલ, કરમસદ, એમ.એસ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, જૈન આશ્રમ, મહુડી, સોમનાથ મંદિર તથા યુનિવર્સિટી, વેરાવળ વગેરેના આર્કાઈવ્ઝ નોંધપાત્ર છે. આઝાદી બાદ ભારતીય સંઘ માટે થયેલા કરારો, મહાદેવભાઈની ડાયરી વગેરે ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપરોક્ત આર્કાઈવ્ઝમાંથી મળી રહે છે.

પાઠનોંધ

૧. કાકાસાહેબ કાલેલકર, (પ્રસ્તાવના) સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ, નવજીવન, અમદાવાદ પૃ.૫
૨. એજન, પૃ.૫
૩. એજન, પૃ.૫-૬
૪. એજન, પૃ. ૬
૫. એજન, પૃ. ૬
૬. એજન, પૃ. ૬-૭
૭. એજન, પૃ. ૭-૮
૮. મોહનલાલ કરમસદ ગાંધી, સત્યાગ્રહાશ્રમનો ઇતિહાસ, પૃ.૩
૯. એજન, પૃ.૫
૧૦. એજન, પૃ.૭

૧૧. એજન, પૃ.૯
૧૨. એજન, પૃ.૧૦
૧૩. એજન, પૃ.૧૦-૧૧
૧૪. એજન, પૃ.૧૧
૧૫. એજન, પૃ.૩૧
૧૬. એજન, પૃ.૩૧-૩૨